

UDK 316.644:2:316.42(497.5)
504.03:316.42
2:316.42.000.504.03
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 11. travnja 1995.

Socijalnoekološke orijentacije i odnos prema vjeri u kontekstu tranzicije*

Ivan Cifrić

Filozofski fakultet, Zagreb

Sažetak

Uspoređuju se rezultati empirijskih istraživanja 1988. i 1992. godine na studentima sveučilišta u Zagrebu i Rijeci. Analizira se odnos ispitanika prema (a) kompleksu »priroda–tehnika–društvo«, (b) prema vjeri te (c) uspoređuje odnos prema vjeri s mišljenjima o kompleksu »priroda–tehnika–društvo«. U odnosu na 1988:

– u 1992. godini smanjena je prosječna prihvaćenost antropocentričkih tvrdnji i povećana osjetljivost prema prirodnoj ravnoteži;

– 1992. godini nije se promijenio postotak »uvjerenih vjernika« (16%) niti onih koji »nisu sigurni jesu li ili nisu vjernici« (8%). Povećan je postotak onih koji »vjeruju, ali ne prihvaćaju sve što vjera i crkva propovijedaju« (od 24% na 41%), a smanjen je postotak onih koji »ne vjeruju« (od 51% na 34%);

– 1992. godini nije se promijenio odnos između osobnog stava prema vjeri i mišljenja o kompleksu »priroda–tehnika–društvo«.

– mišljenja »vjernika« i »ne–vjernika« o kompleksu »priroda–tehnika–društvo« značajno se razlikuju: »vjernici« više prihvaćaju »antropocentričku« orijentaciju, što se objašnjava religioznim iskustvom vjernika. Razlike »vjernika« i »ne–vjernika« prema »tehnocentrizmu« i »naturalizmu« nisu značajne, što se objašnjava sovjetočnim iskustvom i »vjernika« i »ne–vjernika«.

Između 1988. i 1992. godine došlo je u Hrvatskoj do socijalno–političkih promjena, kojima se može objasniti samo dio promjena u odnosu prema vjeri. Promjene u socijalnoekološkim orijentacijama treba tumačiti promjenama civilizacijskih vrijednosti.

Glavne riječi: vjera, ekologija, socijalnoekološke orijentacije, tranzicija

1. KONTEKSTUALNI OKVIRI

U realsocijalističkim zemljama zagađivanje okoliša i ugrožavanje prirode pripadali su fenomenima koji »nisu smjeli« postojati, odnosno samo u ograničenom opsegu (Nissen, 1992:7). Jednako se to odnosilo i na neke druge fenomene kao što je politička oporba, javno manifestiranje vjerskog uvjerenja itd. Priroda i okoliš smatrani su bazom i potencijom industrijskog razvitka, a politički pluralizam i vjersko uvjerenje ograničavajućim čimbenicima društvenog razvoja – socijalizma. Po odnosu prema prirodi i razvoju, socijalističke zemlje pripadaju industrijalističkom svjetonazoru, koji ističe znanstveni i tehnički razvitak radi materijalnog rasta i, jednako kao i industrijsko–ka-

* Rad je napisan u okviru projekta 5–06–049 i izložen na skupu »Zanat sociologa: društva u tranziciji«, održanog u Zagrebu 21–22. travnja 1995. godine u organizaciji Hrvatskog sociološkog društva i Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

pitalistički tip društva, prekomjerno iskorištava prirodna dobra i zagađuje okoliš. I socijalizam je razvijao materijalističke vrijednosti i hedonističku kulturu, iako se pozivao na humanizam, zaštitu okoliša i prirodnih dobara.

U odnosu na deklariranost, socijalističke su zemlje u praksi mnogo manju pozornost posvećivale rješavanju problema zagađivanja – bilo preventivno, bilo kurativno, pa je zagađenost bila znatno veća nego u zapadnim zemljama i predstavljala je pravu katastrofu (Slocock, 1992:25–61). Zapadne zemlje štite svoj okoliš planski, ali i pod pritiskom javnog mnijenja i ekoloških udruženja. Ostaje, naravno, otvoreno pitanje kada će tako početi štiti globalni okoliš.

U Hrvatskoj je zaštita okoliša bila određena brojim normativnim aktima (Ministarstvo, 1991), uključujući i ustavna određenja (Ustav SRH, 1974. čl. 121). Čini se ipak da je razmjerna očuvanost okoliša u Hrvatskoj (Republički komitet, 1987; Ministarstvo, 1992) više rezultat sporije industrijalizacije nego pravnog reguliranja i poduzimanja praktičnih mjera. Osamdesetih se godina i u Hrvatskoj stvaraju male ekološke grupe (Oštrić, 1992) koje pokušavaju, osobito pod utjecajem ideja Zapada, nešto djelotvorno učiniti za zaštitu okoliša, a prije svega širiti ideju i svijest o tome. U institucionalnom smislu o tome se počinje govoriti već od sedamdesetih godina (Prelog, 1985:91; Borba za život, 1973). Ekološka su društva kasnije brojčano porasla (Huber, 1993) a najviše ih je osnovano 1990. godine. Njihova je zasluga (još nevalorizirana) u promicanju environmentalističkih vrijednosti.

Promjenom socijalno-političkog ustroja društva i uspostavom Republike Hrvatske, odvijaju se tranzicijske promjene (nazvane prijelaz iz totalitarnog u demokratsko društvo; iz sakralnog u sekularno društvo; iz društva zakašnjele modernizacije u moderno društvo; iz socijalizma u kapitalizam itd.) iz jednog tipa društva u drugi. To znači da se mijenja i normativno-vrijednosna struktura društva. Tranzicijske promjene imaju niz sličnosti ali i razlika, ovisno o konkretnom društvu (zemlji), nastalih u povijesnom tijeku dotičnog društva. Među inima, za sva tranzicijska društva karakteristične su normativne promjene – delegitimiranje jednih i legitimiranje drugih vrijednosti. U tom smislu promjene tipa socijalno-političkog ustroja društva povezane su s promjenom temeljnih vrijednosti društva.

Socijalizam je strukturiran od »egalitarno-kolektivističkih«, a zapadno društvo od »liberalno-individualističkih« komponenata vrijednosti. Iz vrhovnih vrijednosti zapadnog liberalnog društva – »slobode« i »jednakosti« – oblikovane su vrijednosti na drugim područjima, kao što su: »antropocentričko ovladavanje prirodom«, »tehničko-ekonomska racionalnost«, »gospodarsko-ciljna racionalnost i disciplinirani rad«, »profesionalne i statusne aspiracije«, »uspjeh« i »rast«, »učinkovitost i natjecanje« itd. (Hillmann, 1981:67–68). Promjenu životnih uvjeta slijede i promjene vrijednosti (Kimball, 1970:412), ali bez promjene dominirajućih vrijednosti nema niti promjene socijalnih uvjeta. Socijalni uvjeti mijenjaju se s promjenom primarnih vrijednosti za organizacijske oblike društva, tj. one u kojima se pojedinci na različite načine udružuju radi organiziranja djelatnosti. Početak se dakle nalazi u promjeni društvenih odnosa (Kimball, 1970:413). To ni u kom slučaju ne znači da su vrijednosti samo epifenomeni. One imaju djelatno-usmjerivački karakter na društvene promjene koje slijede (Friedrichs, 1968:1229).

Temeljna se promjena vrijednosnog sustava zapadnog društva dogodila pod utjecajem »stvarne socijalne revolucije« modernog društva dvadesetih godina našeg stoljeća, nastupanjem masovne proizvodnje i masovne potrošnje, koji su promijenili

život srednjih slojeva. U Europi je protestantsku etiku (kao životni stil i socijalni realitet srednjih slojeva) zamijenio materijalistički hedonizam i psihološki eudemonizam (Bell, 1976:93). Tako je otpočeo proces (osobito kod mladih) odbacivanja tradicionalnih vrijednosti, kao što su: »štedljivost«, »dovoljnost«, »samokontrola«, »potiskivanje nagona« itd., a nastupio proces formiranja »potrošačkog društva« (Bell, 1976:82) koji propagira materijalno bogatstvo kao životni cilj. Više nije bilo važno kako se novac stječe, već kako se troši, a pritom i uživa. Američko društvo je 50-ih godina bilo izrazito hedonističko društvo (Bell, 1976:88) u kojemu su u prvi plan došli privatni i osobni interesi, a orijentacija na zanimanje je opadala (Parsons, 1971:42). To je označavalo promjenu »unutarnjeg usmjerenja« na »izvanjsko usmjerenje« (Riesman, 1965), na *job* i »slobodno vrijeme« (Bolte, 1970:30, 32). Svi ozbiljniji kritičari industrijske civilizacije smatraju da je ona postala hedonistička.

Krajem 60-ih godina nastaje kritika masovnog konzuma i potrošačke kulture oblikovanjem kontrakulture (odbijanje postojećih vrijednosti) i studentskim pokretima. Od »materijalističkih vrijednosti« nastaje otklon koji istraživači bilježe kao val »postmaterijalističkih vrijednosti« (Inglehart, 1979) i kao pomak vrijednosnog sustava od »materijalističkih« prema postmaterijalističkim »vrijednostima« (Inglehart, 1989). Vrijednosti se ne mijenjaju linearno (jer se »miješaju«), već se radi o porastu pluralizma, individualizma modernog društva (Reusswig, 1994:229) i autonomije pojedinca (Scherhorn, 1995:189).

Pojavom ekološke krize nastupa novi val afirmiranja vodećih društvenih vrijednosti. Proturječnosti između povećavanja materijalnog bogatstva u razvijenom zapadnom svijetu i masovne gladi u nerazvijenom svijetu našeg planeta, između modernog tehnološkog osvajanja prirode radi poboljšanja života čovječanstva te njezinog globalnog ugrožavanja postavile su pitanje ne samo koncepcija razvoja i modernizacije nego i temeljnih vrijednosti. Diskusije o promjenama vrijednosti i razvoju idu gotovo ukorak s pitanjima budućnosti (Freeman, 1980), nastaju nove interpretacije globalnog stanja i strategije održivog razvoja (WCED, 1987). Sve to utječe na kritiku antropocentričke orijentacije zapadne civilizacije, a koja se dovodi i u svezu s kršćanstvom (Moltmann, 1987) kao strukturnim dijelom zapadnoeuropske civilizacije. Priroda se afirmira kao nova i poželjna vrijednost u društvu, a zaštita prirodne baštine i okoliša postaje nezaobilaznom dionicom razvojnih planova i programa političkih stranaka. Tako se kriza vrijednosti modernog društva i ekološka kriza formuliraju kao kriza svijesti (Oldemeyer, 1978:41) koja pogađa vodeće vrijednosti kapitalističko-tržišnog društva, ali i socijalističko-planskog društva. Njihova privlačnost opada, ili je barem u sjeni, a u porastu su environmentalističke vrijednosti (Doktorov, 1992) i nove interpretacije odnosa čovjeka i prirode. Jedna od njih je i socijalnoekološka paradigma u okviru koje su istraživanjem dobiveni i naši rezultati.¹

1 U istraživanjima je zastupan sistemski pristup (Cifrić, 1989; 1990) koji podrazumijeva tri sustava: prirodni, socijalni i tehnički koji tvore kompleksan odnos. On se može analizirati na različitim povijesnim stupnjevima razvoja čovječanstva kao čovjekovo »društveno prirodno stanje« ili »društveni prirodni odnos« (Hassenpflug, 1993), a koji nastaje u interakciji između čovjeka i prirode (Bruckmeier, 1994:197).

Naime, odnos između čovjeka i prirode tijekom povijesti možemo promatrati kao dva temeljna odnosa: kao »kulturna stanja«, pa se govori o »tradiciji« i »moderni«, o tradicionalnom i modernom društvu, te kao »prirodna stanja«. U svakom društvenom prirodnom stanju možemo razlikovati »prirodne kategorije« (biom, polje, alat, stroj) s »prirodnim protagonistima« (seljak, obrtnik, inženjer, radnik) i »socijalne kategorije« (vlasništvo, kapital) sa socijalnim protagonistima (kmetovi, plemstvo, građani, poduzetnici). Mocsovici razlikuje tri prirodna stanja »organsko«, »mehaničko« i »kibernetičko« (Mocsovici, 1982). Interpretacije u ovom smislu moguće je izvoditi i u sociologa, kao na primjer u Durkheima (»organska« i »mehanička« solidarnost).

U promjeni vrijednosti zapadnog društva dosad su bila dominantna dva procesa – »sekularizacija« i »deideologizacija«. Oni su zajedno s postmodernim relativizmom i egzistencijalnom zabrinutošću svijeta za njegovu budućnost utjecali na porast alternativnih vrijednosnih i normativnih kompleksa (i u socijalizmu) koji ponovno priznaju religiju, metafiziku i ideologiju u njihovim ulogama uspostavljanja i stavljanja u funkciju životnovožnih vrhovnih vrijednosti i sustava vrijednosti. Pojavljuju se i teze o »renesansi spiritualnosti« – sa skepsom prema modernoj znanosti, velikim instrumentalno-racionalnim sustavima tehnologija, birokraciji itd. – koja teži transcendentizmu. Sve raznolike tendencije postmodernizma nisu umanjile temeljno obilježje moderne kulture koja se oblikovala kao kultura moći (Foucault).

Unatoč porasta environmentalističkih vrijednosti, istraživanja su pokazala da ekološka osviještenost i svijest o okolišu nisu u neposrednoj pozitivnoj vezi s ponašanjem pojedinca (Kösters, 1993). Štoviše, pokazalo se da postoje različiti životni stilovi koji se dovode u svezu sa stvarnim ponašanjem (Reusswig, 1994), odnosno ponašanjem ovisnom o određenom području zaštite okoliša (Diekmann, 1992). Ovi nalazi vjerojatno vrijede i za naše društvo, iako takva istraživanja u nas još ne postoje.

Promjenama tipa društva delegitimiraju se vodeće vrijednosti socijalističkog društva: »jednakost«, »mir«, »solidarnost«, »kolektivno/državno vlasništvo«, »internacionalizam«, »svestrani razvoj ličnosti« (Hillmann, 1981:66), a u konkretnom slučaju našeg društva i »ravnopravnost naroda i narodnosti«, »bratstvo i jedinstvo«, »vlast radničke klase«, »samoupravljanje«, »društveno vlasništvo« itd. Legitimiraju se nove vrijednosti po uzoru na zapadnu demokraciju. Tako se među deset najviših vrednota ustavnog poretka Republike Hrvatske ubrajaju i »poštivanje prava čovjeka« i »očuvanje prirode i čovjekova okoliša« (Ustav RH, 1991, Čl 3), a među tri skupine pitanja o kojima odlučuje »Sabor RH i narod neposredno, samostalno,...« nalazi se i odlučivanje »o očuvanju prirodnog i kulturnog bogatstva i korištenju njime« (Čl. 2).

Iz sfere privatnosti na javnu scenu izlaze potiskivane vrijednosti i njihovo slobodno manifestiranje, pri čemu se naravno pojavljuju i konzervativne vrijednosti kao i zagovornici »retradicionalizacije društva«. (Otvoreno je pitanje može li se uopće društvo retradionalizirati i do koje mjere mogu tradicionalne vrijednosti i kulturni obrasci biti funkcionalni u izgradnji modernog demokratskog društva?) Odnos društva prema crkvi i religiji iz temelja se mijenja, a vjerske slobode i njihovo manifestno značenje postaju sastavnicom nove društvene javnosti. Promijenjeni položaj crkve u društvu također utječe na formiranje drukčijih vrijednosti od prijašnjih, a osobito naglašavanjem vrijednosti čovjeka, njegova dostojanstva i slobode te živog prirodnog svijeta oko nas.

Za ovu analizu važno je naglasiti još dva elementa. Prvo, i prije 1990. godine društvo je bilo pod utjecajem zapadnih vrijednosti, ali one nisu imale legitimacijsku osnovu, već su najčešće pripadale sferi privatnosti. Neke od njih, kao znanstveni i tehnički progres, bile su već implementirane u naš vrijednosni sustav. Slično je i s prirodom i zaštitom okoliša, barem na deklarativnoj razini. Zato se može govoriti o utjecaju vrijednosti modernog zapadnog društva na naš sustav društvenih vrijednosti kao o izvjesnom kontinuitetu odnosa prema prirodi, koji se oblikuje i kao jedna od najviših vrijednosti (Ustav RH, 1991. Čl. 3).

Drugi važan element je već spomenuto legitimiranje vjerskih sloboda (Ustav, 1991. Čl. 40), jednakosti vjerskih zajednica pred zakonom i odvojenost crkve od države (Čl.

41). Iz te činjenice slijedilo je očekivanje porasta broja vjernika, povećanje vjerske tolerancije, opadanje ateizma itd. Možda za »uvjerenе vjernike« činjenice promjene položaja crkve i vjerskih sloboda nemaju toliko značenje, jer oni svoje religijsko uvjerenje i vjersko manifestiranje ostvaruju u okvirima crkve i vjere, odnosno ne mijenjaju ga niti u slučaju promjena političkog sustava. No, za one koji iz različitih razloga vjersku pripadnost i osjećaj nisu prije manifestirali u javnosti, promjene socijalno-političkog ustrojstva donose tu mogućnost, pa se može očekivati povećanje njihovog broja u kategoriji »vjernika«.

2. METODE I HIPOTEZE RADA

U okviru istraživačkog projekta »Socijalnoekološki aspekti razvoja« provedena su empirijska istraživanja 1988. i 1992. godine na studentskim uzorcima (sa 451 odnosno 547 ispitanika) dvaju sveučilišta – u Zagrebu i Rijeci.² U ovom članku usporedit ćemo dio rezultata ovih dvaju istraživanja. Cilj nam je odgovoriti na tri pitanja:

– Je li se promijenio odnos ispitanika prema kompleksu »priroda–tehnika–društvo«?

– Je li se promijenio odnos ispitanika prema vjeri?³ Ako su nastupile promjene između 1988. i 1992. godine, o kakvim se promjenama radi?

– U kakvoj su relaciji percepcija odnosa prema vjeri i mišljenja o kompleksu »priroda–tehnika–društvo«?

U traženju odgovora na postavljena pitanja analizirali smo rezultate na nekoliko razina. Prva razina je usporedba rezultata između 1988. i 1992. godine. Ona može pokazati utjecaj promjena socijalno-političkog sustava na mišljenja ispitanika, jer se radi o istraživanjima u formalno različitim sustavima: bivšem socijalističkom i sadašnjem kapitalističkom (imajući naravno na umu moguće interpretativne prigovore da se još uvijek ne radi o izgrađenom modernom industrijsko-kapitalističkom društvu i da u različitim oblicima postoji naslijeđe proteklog sustava). Ako se utvrde značajne promjene između rezultata ovih dvaju istraživanja, one se mogu interpretirati kao posljedica sistemskih promjena. Ukoliko pak značajne razlike ne postoje, to bi značilo da sistemske promjene nisu neposredno utjecale na promjene u mišljenjima ispitanika, a vjerojatno nije došlo niti do promjene temeljnih društvenih vrijednosti. Zato i govorimo o društvu u promjenama. Modernizacijske promjene odvijaju se kontinuirano i razmjerno sporo, sporije od političkih promjena, pa se ne mogu u kratkom vremenskom razdoblju identificirati razlike. Druga razina usporedbe jest analiza odnosa percepcije tvrdnji na instrumentu »priroda–tehnika–čovjek« i percepcije osobnog odnosa prema vjeri, i to za svako istraživanje (u 1988. i 1992). Pri tome nas zanima postoje li značajne razlike između dviju skupina ispitanika »vjernika« i onih koji »ne vjeruju« (ne–vjernika)⁴ u odnosu prema »društvenim prirodnim odnosima«⁵ – instrument: »priroda–tehnika–društvo« (Cifrić, 1994a:155–156).

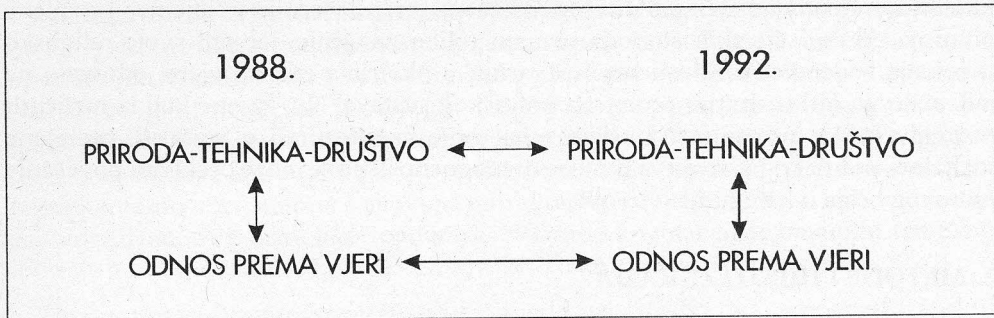
2 Istraživanja je financiralo Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

3 Pitanje je glasilo: »Kakav je Vaš odnos prema vjeri (religiji)?«

4 Terminu »vjernici« odgovarao bi termin »nevjernici«, ali zbog njegove ideološke konotacije za sve one koji ne vjeruju koristimo termin »ne–vjernici«.

5 Moscovici odbacuje razlikovanje čovjekove »prve prirode« i »druge prirode«, kako to čini na primjer Hubert Markl (1986), već govori o prirodnim stanjima, čime se izgleda radikalno ukida razlikovanje između »društva« i »prirode«. Ostaje naravno otvoreno pitanje kako se može u toj koncepciji sagledati problem ekološke krize u cjelini i njezino značenje?

Shema 1 – Načrt istraživanja

U ovom smo istraživanju pošli od činjenice da je nakon 1990. godine došlo do promjene socijalno-političkog sustava pa smo pretpostavili:

– Promjenom sustava (tipa društva) dolazi i do značajnih promjena u odgovorima ispitanika (njihovoj percepciji) o »društvenom prirodnom stanju« (»P–T–D«), što se može provjeriti testiranjem razlika odgovora ispitanika između istraživanja 1988. i 1992. godine. Naša očekivanja promjena u 1992. godini su ambivalentna. S jedne strane očekivali povećanje prihvaćanja antropocentričke i tehnocentričke orijentacije ispitanika, s obzirom na veće mogućnosti modernizacije društva (osobito tehnološke modernizacije) i slobodnih inicijativa (poduzetništva) u kojima dolazi do izražaja ljudska sposobnost i dominacija. S druge pak strane, pod utjecajem širenja ekološkog mišljenja, osobito iz razvijenog zapadnog industrijsko-kapitalističkog društva, očekivali smo i povećanje prihvaćanja elemenata naturalističke orijentacije.

– Slično smo pretpostavili i za percepciju osobnog odnosa prema vjeri, tj. da su društvene promjene uvjetovale i značajnije razlike u odgovorima ispitanika o njihovu odnosu prema vjeri. Ovu smo pretpostavku provjeravali testiranjem značajnosti razlika odgovora ispitanika između istraživanja 1988. i 1992. godine. Očekivali smo povećanje postotka ispitanika izjašnjениh kao vjernici, s tim što nismo očekivali povećanje postotka izjašnjениh kao »uvjereni« vjernici. Za ovu je kategoriju, smatrali smo, manje relevantna promjena tipa društva. To znači da su im manje važne socijalne manifestacije vjerskog ponašanja u društvu (javnosti), a značajniji sam čin vjere. Promjene socijalno-političkog sustava značajnije su za one koji tu promjenu manifestno doživljavaju izrazito kao oslobođenje i izlaz iz sfere privatnosti u javni društveni život.

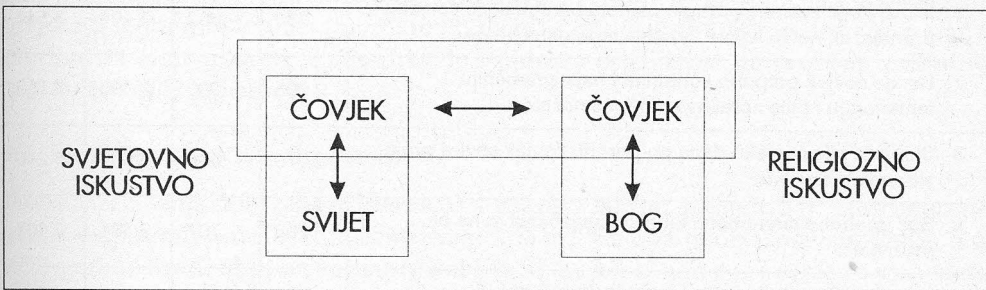
– Naša treća kontekstualna hipoteza (koja nije empirijski neposredno provjeravana) odnosila se na promjenu vrijednosnog sustava kao sastavnog dijela tranzicije. S promjenom okvira vrijednosne legitimacije i »vrhovnih« vrijednosti ne mora doći do promjene međusobnog odnosa u vrijednosnim podsustavima. Odnos između njih može se u nekoj razmjerno homogenoj vezi naprosto vremenski translirati, pa se njihove relacije prepoznaju u nekom drugom vremenu i kontekstu ali na kvalitativno drugačijoj razini. U tom smislu nismo u 1992. godini očekivali promjenu odnosa između društvenih vrijednosti (koje legitimiraju »društveno prirodno stanje«) definiranih kao kompleks »priroda-tehnika-društvo«, s jedne, i percepcije osobnog odnosa prema vjeri, s druge strane. Razlog tome jest što se promjene vjerojatno mogu očekivati u obje istraživane pojave koje (statistički) stavljamo u međuodnos. Zato se više mogao očekivati izvjesni »linearni« pomak njihova međusobnog odnosa nakon 1992. godine

iz jednog tipa društva (1988.) u drugi tip društva (1992), što bi značilo da se u njihovoj relaciji nije ništa bitno promijenilo.

Pretpostavili smo da se značajno ne mijenja odnos između osobne procjene odnosa prema vjeri i percepcije kompleksa »priroda–tehnika–društvo«. Naime, ispitanici su socijalizirani (unatoč razlici u religioznosti) u istom tipu kulture i vrijednosnim sustavima u kojima niti sekularne vrijednosti, a niti religijske vrijednosti ne osporavaju činjenicu o važnosti čovjeka, prirode i tehnike u modernom društvu, pa tako i u hrvatskom društvu. Isto je tako činjenica da pitanje razvoja i perspektive društva nije samo svjetovno pitanje već značajnu potporu ima i u socijalnom nauku Katoličke crkve (Valković, 1991).

U teorijskom smislu može se govoriti o dvama važnim iskustvima koja djeluju na odgovore ispitanika. S jedne strane to je iskustvo iz odnosa »čovjek – svijet«, koje se odnosi na sve, a s druge strane to je specifično iskustvo koje proizlazi iz odnosa »čovjek – Bog«. Oba iskustva utječu na temeljni odnos »čovjek – čovjek«, tj. na čovjekovo društveno prirodno stanje – »P–T–D«.

Shema 2 – Hipoteza o dva iskustva

Istraživanje je provedeno na uzorku studentske populacije, što možda olakšava istraživanje razlika između skupina »vjernici« i »ne–vjernici«, jer se studentska populacija smatra relativno »homogenom« po dobi, kulturnom okruženju u kojemu živi, stilu života, »prolaznosti« studentskog doba itd. Uzorci su reprezentativni slučajni.

U obradi rezultata korištena je univarijatna statistika. Za testiranje značajnosti razlika korišten je Kolmogorov–Smirnov test zbog nenormalnosti distribucija, a za utvrđivanje faktorske strukture korištena je multivarijatna statistička faktorska analiza pod komponentnim modelom i uz GK kriterij.⁶

3. SOCIJALNOEKOLOŠKE ORIJENTACIJE

O istraživanju socijalnoekoloških orijentacija u Hrvatskoj je u posljednjih nekoliko godina objavljeno više radova (Cifrić, 1990; 1992; 1994; 1994a; Čulig, 1991) u okviru kojih su dane i interpretacije sadržaja varijabli na korištenom instrumentu. Zato ovdje nećemo posebno deskribirati frekvencije niti faktorske strukture, već ćemo se usmjeriti na istraživanje i analizu (1) usporedbe dvaju istraživanja (1988. i 1992.) te na (2) utvrđivanje i analizu eventualnih razlika percepcije ispitanika na onim varijablama koje su sadržane i visoko korelirane s dobivenim faktorima 1988. i 1992. godine.

⁶ Rezultate je statistički obradio mr. K. Kufirin.

3.1. Promjene odnosa prema kompleksu »priroda–tehnika–društvo«

Tablica 1 – Značajnost razlika između 1988. i 1992.

TVRDNJE	Z*	P	\bar{x} 1988.	\bar{x} 1992.
1. Čovjek je apsolutni gospodar prirode u kojoj živi i prema njoj se može odnositi prema vlastitoj volji.	3.127	.000	1.196	1.607
2. Čovjek je samo jedno od prirodnih bića i mora se potčinjavati zakonima prirode.	.977	.296	3.698	3.824
3. Razvoj tehnike donosi čovječanstvu nove blagodati i uživanja.	.523	.948	3.586	3.531
4. Zakoni prirode su jači od čovjekovih želja i težnji.	1.558	.016	3.850	3.703
5. Iskonsko je pravo čovjeka da iskorištava prirodna dobra prema vlastitoj volji.	3.834	.000	2.742	2.163
6. Istraživanje svemira i drugih planeta omogućit će čovjeku pronalazak novih izvora sirovina, energije i hrane.	.980	.382	3.404	3.544
7. Danas čovjek potpuno kontrolira i najsuvremeniju tehnologiju i time sprečava moguće nesreće.	2.205	.000	2.490	2.119
8. Sloboda nije čovjeku dana po prirodi; čovjek stvara svoju slobodu u društvu.	2.079	.000	3.584	3.246
9. Bez upotrebe suvremene tehnike čovječanstvo ne bi preživjelo.	.703	.707	2.481	2.407
10. Priroda stvara ljude jednakima; društvo ih stvara nejednakima.	2.021	.001	4.102	3.738
11. Jedino tehnika može osigurati čovječanstvu bolje perspektive.	4.011	.000	3.326	2.713
12. Čovjek kao najrazvijenije biće na Zemlji treba odlučivati o sudbini svega biljnoga i životinjskoga svijeta.	4.739	.000	3.200	2.332
13. Ravnoteža prirode vrlo je osjetljiva i lako se poremeti.	.878	.425	4.106	4.174
14. Priroda se suprotstavlja ostvarivanju čovjekovih želja i težnji, te je čovjek prisiljen da je podređuje sebi upotrebom svih sredstava koje ima.	4.836	.000	3.174	2.364
15. Društveni razvoj treba biti podređen zakonima prirode.	1.405	.039	3.603	3.789
16. Čovjek mora svoje umne i druge sposobnosti potčiniti razvoju tehnike.	3.830	.000	2.971	2.306
17. Čovječanstvo bi se trebalo odreći sadašnjeg napretka i vratiti prirodnom načinu života.	1.078	.196	2.384	2.488
18. Suvremena tehnika ima mnogo više pozitivnih nego negativnih odlika.	2.285	.000	3.375	3.136
19. Očuvanje prirode ima prednost pred svim drugim zadaćama društva.	.686	.734	4.036	4.110

* Kolmogorov–Smirnov Z

Testiranjem razlika odgovora ispitanika u istraživanju 1988. i 1992. godine za svaku tvrdnju posebno, utvrdili smo statistički značajne razlike na dvanaest (od devetnaest) tvrdnji (*Tablica 1*). U 1992. godini je u jedanaest tvrdnji došlo do smanjivanja njihovog prosječnog prihvaćanja. Povećanje prosječne prihvaćenosti u 1992. godini utvrđeno je samo u tvrdnji br. 15, a odnosi se na zahtjev da se društveni razvoj podredi zakonima prirode. I u ostalih šest tvrdnji vidljive su promjene, iako nisu statistički značajne. Četiri od njih odnose se na naturalističke sadržaje (br. 2, 13, 17 i 19), a u njima je došlo do prosječnog povećanja prihvaćenosti u 1992. godini. U dvije tvrdnje (br. 3 i 9) koje se odnose na problem tehnike došlo je do smanjivanja, a u tvrdnji br. 6 (korist od istraživanja svemira) do povećavanja prosječne prihvaćenosti.

Iako svaka od tvrdnji na instrumentu može predstavljati zasebnu temu istraživanja, dobiveni statistički rezultati u cjelni pokazuju nam (1) da je u istraživanju 1992. godine došlo do promjene mišljenja ispitanika o »društvenom prirodnom stanju«, tj. o odnosima »priroda-tehnika-čovjek«; (2) da te promjene ukazuju na smanjivanje percepcije ekskluzivnog čovjekovog gospodarenja u prirodi i nad prirodom i smanjivanje veličanja uloge tehnike. Ispitanici kritičnije prosuđuju tvrdnje o tehnici i njezinom razvoju kao izvoru ljudske blagodati (br. 3) i tvrdnje o egzistencijalnoj ovisnosti čovjeka o modernoj tehnici (br. 9); te (3) da je, u odnosu na 1988. godinu, povećana zabrinutost ispitanika za stanje prirode i njihova osjetljivost na problem prirodne ravnoteže i zaštite prirode.

3.2. Identična struktura dimenzija

U oba istraživanja dobivena je identična struktura faktora (dimenzija): »antropocentrizam«, »naturalizam« i »tehnocentrizam« koji u 1988. godini objašnjavaju 45.8%, a u 1992. godini 47.6% ukupne varijance (tablice br. 2 i 3). U njima je sadržano jedanaest od devetnaest tvrdnji iz instrumenta.

Tablica 2 – Struktura faktora 1988. godine

FAKTOR	VARIJABLA	VARIMAX	LAMBDA	% UKUPNE VARIJANCE	% FAKTORSKE VARIJANCE
ANTROPOCENTRIZAM	5	.70181	2.164	19.7	43.0
	1	.68146			
	7	.58680			
	12	.50309			
TEHNOCENTRIZAM	11	.74639	1.660	15.1	32.9
	18	.73750			
	3	.56343			
NATURALIZAM	2	.72780	1.208	11.0	24.0
	4	.67948			
	19	.57493			
	15	.53721			

Tablica 3 – Struktura faktora 1992.

FAKTOR	VARIJABLA	VARIMAX	LAMBDA	% UKUPNE VARIJANCE	% FAKTORSKE VARIJANCE
ANTROPOCENTRIZAM	12	.75340	2.528	23.0	48.3
	1	.70130			
	5	.61715			
TEHNOCENTRIZAM	3	.77852	1.488	13.5	28.3
	18	.72335			
	11	.65600			
	7	.53036			
NATURALIZAM	2	.65121	1.222	11.1	23.3
	15	.62892			
	19	.60469			
	4	.60088			

Dobiveni faktori potvrđuju (1) postavljanu tezu o trodimenzionalnosti strukture »društvenog prirodnog stanja« te (2) pretpostavku o identičnoj dimenzionalnoj strukturi u oba istraživanja (antropocentrizam, naturalizam i tehnocentrizam).

Radi provjere nalaza u prethodnom odjeljku (analiza tvrdnji 1988 – 1992.) osvrćemo se samo na one varijable koje su zastupljene u faktorima (tj. br. 1, 2, 3, 4, 5, 7, 11, 12, 15, 18 i 19). Nalaze možemo ovako formulirati:

- na svim varijablama u faktoru »antropocentrizam« u 1992. godini utvrđeno je smanjivanje njihove prosječne prihvaćenosti;

- na svim varijablama u faktoru »tehnocentrizam« u 1992. godini utvrđeno je smanjivanje njihove prosječne prihvaćenosti. Na dvije varijable (11 i 3) nisu utvrđene statistički značajne razlike toga smanjivanja;

- na tri (od četiri) varijable u faktoru »naturalizam« utvrđeno je u 1992. godini statistički značajno povećavanje njihove prosječne prihvaćenosti, a na jednoj (br. 4) smanjivanje prosječne prihvatljivosti.

Ovi nas rezultati upućuju na tezu da to što su dobivene tri iste dimenzije u 1988. i 1992. godini, ne znači da su te orijentacije jednako prihvaćene. Naprotiv, u 1992. godini se relativno smanjilo prosječno prihvaćanje tvrdnji koje strukturiraju »antropocentričku« i »tehnocentričku« orijentaciju, a relativno se povećala prihvatljivost sadržaja »naturalističke« orijentacije. Spomenuti zaključci, kao i teza, odnose se naravno samo na ispitivanu populaciju i govore o »pozitivnim« promjenama u mišljenju mlade i obrazovane populacije u kontekstu globalnog stanja našeg planeta, a ne na stvarna događanja u našem ili općenito u modernom društvu. Naš nalaz ide ukorak s nastojanjima poboljšavanja stanja u svijetu. O tome svjedoče i brojne svjetske konferencije (od Stockholma do Ria) i deklaracije, strategije (WCED, 1987), izrada novih indikatora »održivog razvoja« (Adriaanse, 1993; FEN, 1995), tj. u znaku »ekološkog civiliziranja« (Kösters, 1993:143–154). No, promjene u mišljenju ne znače promjene u ponašanju, pa se može reći da je jedan od ključnih problema na konkretnoj individualnoj razini

upravo diskrepancija između svijesti o problemu, poželjnosti njegova rješavanja te vrlo male, gotovo suprotne, aktivnosti pojedinca. Jednako tako može biti i dvojbeno radi li se na globalnom (svjetskom) planu o velikim »predstavama zabrinutosti« (iza kojih nedvojbeno stoje problemi, osobito razvijenih zemalja) ili o stvarnoj promjeni svijesti civilizacije o današnjim čovjekovim »društvenim prirodnim odnosima«.

4. ODNOS PREMA VJERI (Mišljenja o osobnom vjerskom uvjerenju)

U vremenu od četiri godine (1988–1992) u studentskoj se populaciji može zapaziti nekoliko obilježja osobnoa izjašnjavanja prema vjeri. Rezultati odgovora prikazani su u *Tablici 4*.

Tablica 4 – Odnos studenata prema vjeri

ODGOVORI	1988.		1992.	
1. Uvjereni sam vjernik	15.6	(40.3)	15.4	(57.3)
2. Vjernik sam ali ne prihvaćam sve što vjera i crkva propovijedaju	24.7		41.9	
3. Nisam siguran jesam li ili nisam vjernik	8.6		7.9	
4. Nisam vjernik ali nisam protiv vjere i crkve	39.1	(51.1)	31.8	(34.7)
5. Uvjereni sam protivnik vjere	12.0		2.9	

Prvi i općeniti dojam jest podvojenost populacije. Odgovori ispitanika u obje godine pokazuju izrazitu grupiranost na dvije skupine: na one koji se izjašnjavaju kao »vjernici« (odgovori 1 i 2) i one koji se izjašnjavaju kao »ne–vjernici« (4 i 5). U 1992. godini postotak izjašnjenih kao »vjernici« povećao se od 40.3% na 57.3%, tj. za 17%, a smanjen je postotak »ne–vjernika« za 16.4%. To pokazuje relativnu stabilnost trojake strukture odnosa studenata prema vjeri.⁷

Drugo obilježje ovih rezultata ukazuje na neke konstante u tendenciji odgovora, a to su dvije:

– Prvo, u obje promatrane godine (1988 i 1992) gotovo je identičan postotak izjašnjenih kao »uvjereni vjernik« (u 1988. godini 15.6% a u 1992. godini 15.4%). To znači da je svaki šesti odnosno sedmi student nepromijenjenog i vrlo čvrstog uvjerenja da je vjernik. Na ovu skupinu očito nisu utjecale promjene društvenog sustava, tj. političke, gospodarske, socijalne i druge promjene. »Uvjerenim vjernicima« vjerojatno nije važan politički ili ideološki sustav. Ma kakav on bio, oni ostaju vjernici iz osobnog uvjerenja. Manifestni oblik njihovog javnog izražavanja tog uvjerenja ovisan je o karakteru političkog sustava, odnosno o slobodama i pravima građana, a time i o vjerskim slobodama. Promjene od 1990. godine utjecale su na slobodno socijalno i političko manifestiranje religioznog uvjerenja.

7 Ovakvu strukturu odgovora dobili smo i u novijem istraživanju (1994) na kvotnom uzorku od 700 ispitanika različitih socioprofesionalnih skupina (»zeleni«, »državna ustanova«, »znanost«, »obrazovanje«, »kultura i umjetnost«, »novinari« i »gospodarstvenici«) u četiri regije: Osijek, Rijeka, Split i Zagreb. Kao »vjernici« izjasnilo se 56.3%, kao »nesigurni« 8.3%, a kao »ne–vjernici« 35.4%.

– Druga konstanta odnosi se na skupinu »nesigurnih«, tj. na odgovor »Nisam siguran jesam li ili nisam vjernik«. Takvih je u 1988. godini bilo svega 8.6% a u 1992. godini 7.9%. I za ovu kategoriju se može tvrditi da nije podložna utjecaju spomenutih promjena. Ovi ispitanici su nesigurni, ali ne zbog karaktera socijalnog i političkog ustroja društva, već stoga što osobno dvoje, nisu »sigurni«. Riječ je o unutarnjoj nesigurnosti uvjerenja za koju svakako postoje neki razlozi.

Treće obilježje rezultata jesu velike promjene u tri ostale kategorije ispitanika (druga, četvrta i peta). Slijedimo li prethodno razmišljanje o odnosu osobne religioznosti i promjena u Hrvatskoj, onda se promjene u ovim kategorijama ispitanika mogu povezati sa slobodama manifestiranja religioznosti u društvu, iako te slobode vjerojatno nisu jedini razlog promjena u njihovim uvjerenjima. Rezultati nam dozvoljavaju tri konstatacije:

– Prvo, povećao se broj ispitanika izjašnjenih kao »vjernik sam, ali ne prihvaćam sve što vjera i crkva propovijedaju« od 24.7% (1988.) na čak 41.9% u 1992. godini. Ovo je i najveća promjena utvrđena u usporedbi dvaju istraživanja.

– Drugo, smanjen je postotak »uvjerenih protivnika vjere« od 12.0% (1988.) na svega 2.9% u 1992. godini, tj. za 9.1%. Iako je možda s gledišta crkve i vjere značajnije povećanje broja vjernika, s gledišta društva je smanjenje protivnika vjere još značajnije. Ono, naime, neposredno ukazuje na smanjivanje militantne vjerske netolerantnosti;

– Treće, smanjen je postotak kategorije ispitanika »nisam vjernik, ali nisam protiv vjere i crkve« od 39.1% (1988.) na 31.8% u 1992. godini tj. za 8.3%, što također ide u prilog smanjenju vjerske netolerantnosti odnosno povećanju tolerancije.

Povećavanje postotka »vjernika« očito je rezultat smanjenja dviju podkategorija »ne-vjernika«, ali se vjerojatno ne radi isključivo o mehanizmima »automatizma« prijelaza, tj. da su pojedinci iz obje kategorije (»nisam vjernik, ali...« i »uvjereni sam protivnik vjere«) izravno »prešli« u kategoriju »vjernik sam, ali...« (povećanje postotka vjernika je naime gotovo identično s ovim smanjenjem ne-vjernika). Vjerojatno se radi i o mehanizmima »sukcesije«, tj. postupnosti i slijedu prijelaza (smanjenje osobnog ateizma) iz kategorije »uvjereni protivnik vjere« u kategoriju »nisam vjernik, ali...«, a istodobno iz kategorije »nisam vjernik, ali...« u kategoriju »vjernik sam, ali...« (povećanje religioznosti), odnosno kategoriju »nesigurnih«. Iako je teorijski moguće, vjerojatno je u praksi rijetkost (a i rezultati to na neizravan način potvrđuju) da bi došlo do »prijelaza« u kategoriju »uvjereni vjernik« ili da se ona smanjila. Time se ne bi narušila dobivena sličnost struktura u dvama istraživanjima, ali su, po našem sudu, za to male vjerojatnosti.

Nakon ovih pokazatelja zanimalo nas je postoje li statistički značajne razlike u odnosu prema vjeri između 1988. i 1992. godine. Rezultati Kolmogorov–Smirnova testa pokazuju da se odnosi studenata prema vjeri statistički značajno razlikuju u 1992. u odnosu na 1988. godinu, i to tako što je u 1992. godini veći broj onih sklonih vjeri ($K-S Z = 2.688; P < 0.001$).

Kako objasniti ove promjene? Postoji vjerojatno više aspekata i, shodno tome, argumentacija. No ovdje se možemo ograničiti na dvije teze: teza o »sukcesiji« i teza o »preobraćenju«. U praksi se vjerojatno mogu potvrditi oba iskustva. Teza o »sukcesiji« pretpostavlja linearnost smanjivanja ateizma i povećanja teizma. To može (a i

ne mora) biti u svezi s promjenom socijalnog bića društva (odnosno s povećanjem vjerskih sloboda i javne manifestacije religioznosti), već s nekim drugim, posebno osobnim okolnostima. Logika sukcesije jest postupno oslobađanje jednog i prihvaćanje drukčijeg uvjerenja, često »dozirano« reagiranjem okoline. Sukcesija je postupna prilagodba koja, katkad s onoliko preobraćenja koliko je potrebno da bi se bez teškoća funkcioniralo u nekoj sredini, omogućuje mijenjanje životnog stila. Druga teza jest radikalnan prekid s prošlim načinom života i uvjerenjima. On je duboko osoban i ne obazire se mnogo na reakciju okoline. Preobraćenje je u kontekstu naših rezultata moguće promatrati kao prijelaz iz kategorija »uvjerenih protivnika vjere i crkve« ili pak »nisam vjernik, ali...« u »vjernike« ili »uvjerene vjernike«.

Fenomen religioznosti u dimenzijama »obraćenja« i »preobraćenja« te njihova manifestacija svakako zaslužuju, kao posebna tema, sociološku pozornost, ali ne kao problem uvjerenja, već kao problem socijalnog ponašanja. Naravno, to se ne odnosi samo na one koji mijenjaju uvjerenja nego i na one koji sebe smatraju »u korijenu« vjernicima, a možda zaboravljaju na »malog« bližnjega.

5. SOCIJALNOEKOLOŠKE ORIJENTACIJE I ODNOS PREMA VJERI

U prethodna su dva odjeljka prikazani rezultati odgovora na pitanja (tvrdnje) o čovjekovu »društvenom prirodnom odnosu« (»P–T–D«) i o odnosu prema vjeri, pri čemu su za obje pojave testirane razlike 1988. i 1992. godine. U ovom odjeljku prikazat ćemo odnos između dviju skupina ispitanika: »vjernika« i »ne–vjernika« i njihove percepcije »društvenog prirodnog stanja«. Zanima nas razlikuju li se oni značajno međusobno. (»Vjernike« predstavljaju ispitanici u osobnom izjašnjenju o vjeri odgovorima »1« + »2«, a »ne–vjernike« odgovorima »4« + »5«. »Nesigurni« su isključeni).

Na postavljeno pitanje analitički ćemo odgovoriti tako što ćemo provesti nekoliko postupaka za svaku godinu posebno, i to:

1. testiranjem razlika između »vjernika« i »ne–vjernika« i pojedinih varijabli na instrumentu »priroda–tehnika–čovjek«

2. testiranjem razlika između »vjernika« i »ne–vjernika« za svaku od triju dobivenih orijentacija (dimenzija): »antropocentizam«, »tehnocentizam« i »naturalizam«.

3. testiranjem razlika između »vjernika« i »ne–vjernika« i tzv. »realnih« faktora, tj. skupine varijabli koje tvore faktore.

5.1. Odnos prema vjeri i sadržaj varijabli »priroda–tehnika–društvo«

Testiranje je pokazalo da niti na jednoj tvrdnji ne postoji statistički značajna razlika između skupina »vjernika« i »ne–vjernika« (Tablica 5), niti u 1988. niti u 1992. godini. To nas upućuje na zaključak da (1) odnos prema vjeri nema značajnog utjecaja na mišljenje o prirodi, čovjeku i tehnici, tj. da studenti o tome imaju vrlo slično, gotovo »homogeno« mišljenje i (2) da se to stanje nije promijenilo niti u 1992. godini, unatoč povećanju broja izjašnjenih kao »vjernici«.

Tablica 5 – Razlike između »vjernika« i »ne-vjernika« prema tvrdnjama »priroda–tehnika–čovjek« u 1988. i 1992. (Kolmogorov–Smirnov test)

TVRDNJE	1988.		1992.	
	Z	P	Z	P
1.	.626	.829	.176	1.000
2.	.366	.999	.759	.611
3.	.216	1.000	.700	.711
4.	.613	.847	.715	.687
5.	1.142	.147	1.291	.071
6.	.755	.619	.331	1.000
7.	1.066	.205	.629	.823
8.	.696	.718	.383	.999
9.	.272	1.000	.272	1.000
10.	.368	.999	.887	.411
11.	.352	1.000	1.088	.187
12.	.680	.744	.968	.306
13.	1.063	.208	1.150	.142
14.	1.349	.053	.662	.773
15.	.379	.999	.625	.830
16.	.470	.980	1.100	.178
17.	.932	.350	.248	1.000
18.	.268	1.000	.858	.454
19.	.796	.550	.295	1.000

5.2. Odnos prema vjeri i socijalnoekološke orijentacije

Druga razina analize između »vjernika« i »ne-vjernika« odnosila se na usporedbu sa svakim od triju dobivenih faktora (dimenzija): »antropocentrizmom«, »tehnocentrizmom« i »naturalizmom«, za svaku godinu posebno.

Rezultati pokazuju da se ove dvije grupe statistički značajno razlikuju i 1988. godine i 1992. godine u odnosu na »antropocentrizam«. »Vjernici« su u obje godine (1988. i 1992.) značajno skloniji prihvaćanju »antropocentričke orijentacije« nego »ne-vjernici«.

Tablica 6 – Razlike između »vjernika« i »ne-vjernika« i socijalnoekoloških orijentacija (Kolmogorov–Smirnov test)

ORIJENTACIJA	Z	P	GODINA
ANTROPOCENTRIZAM	1.907	.001	1988.
	1.462	.028	1992.
TEHNOCENTRIZAM	.680	.744	1988.
	.878	.424	1992.
NATURALIZAM	.467	.981	1988.
	.918	.369	1992.

6. REZULTATI ANALIZE I DISKUSIJA

Na početku ovoga rada postavljena su tri pitanja na koja sada možemo odgovoriti. U analizi smo pošli od hipoteze o značajnim razlikama u rezultatima dvaju istraživanja studenata – 1988. i 1992. godine. Time smo pretpostavili da je promjena socijalno-političkog sustava u Hrvatskoj rezultirala i značajnim razlikama (promjenama) u mišljenjima (odgovorima) ispitanika o: (1) nizu sadržaja (tvrdnji) o »društvenom prirodnom odnosu« operacionaliziranom u instrumentu »priroda–tehnika–čovjek« te (2) o osobnom odnosu ispitanika prema vjeri. Naši zaključci su sljedeći:

– Utvrđene su statistički značajne razlike na dvanaest (od 19) tvrdnji između odgovora ispitanika 1988. i 1992. godine. To pokazuje da je u 1992. godini došlo do promjene u mišljenjima ispitanika o čovjekovim »društvenim prirodnim odnosima« (priroda–tehnika–čovjek). Za razliku od 1988. godine, u 1992. godini ispitanicima je manje prihvatljiva ekskluzivnost čovjekova gospodarenja prirodom i tehnički optimizam, a prisutnija je zabrinutost za stanje prirode i njezine ravnoteže.

U oba istraživanja utvrđena je ista struktura dimenzija o odnosu prema »društvenom prirodnom stanju« (kompleksu priroda–tehnika–čovjek): »antropocentrizam«, »tehnocentrizam« i »naturalizam«.

Naš je opći zaključak da se mišljenja ispitanika u ova dva istraživanja razlikuju značajno (osim u nekim varijablama) i da su to promjene u smjeru smanjivanja značenja uloge čovjeka i tehnike, a povećavanja značenja prirode za čovjekove »društvene prirodne odnose«.

– Usporedba dvaju istraživanja o odnosu prema vjeri pokazala je: (1) da se nije promijenio postotak »uvjerenih vjernika« i »nesigurnih«. Promjene socijalno-političkog ustroja nemaju nikakvo značenje za ove dvije kategorije ispitanika; (2) da se povećao (od 24% na 41%) postotak »vjernika, ali...«, tj. onih vjernika koji imaju izvjesne »rezerve« prema nekim učenjima crkve i vjere; (3) da je smanjen postotak »uvjerenih protivnika vjere« (od 12% na 2%) i ispitanika iz kategorije »nisam vjernik, ali nemam ništa protiv vjere i crkve« (od 39% na 31%).

S promjenama socijalno-političkog sustava pretpostavili smo i promjene nekih vrijednosti, tj. konteksta: došlo je (1) do delegitimiranja nekih »vrhovnih« vrijednosti bivšeg socijalističkog društva i (2) do deklariranja novih vrijednosti uspostavljenog socijalno-političkog sustava. To je ujedno i pretpostavka za promjenu odnosa između stavova prema vjeri (»vjernika« i »ne–vjernika«) i »društvenom prirodnom stanju« (priroda–tehnika–čovjek). Objektivne pretpostavke za promjenu »društvenog prirodnog stanja« nisu se promijenile, dok su se promijenile objektivne pretpostavke za promjenu odnosa prema vjeri. Analiza je pokazala da niti u jednoj (od devetnaest) tvrdnji (1988. ili 1992. godine) ne postoji statistički značajna razlika između dviju skupina ispitanika: »vjernika« i »ne–vjernika«.

Naš je zaključak da je struktura mišljenja »vjernika« i »ne–vjernika« prilično homogena i da (eventualne) promjene društvenih vrijednosti za sada nisu pokazale značajan kontekstualni utjecaj na mišljenja dviju analiziranih skupina ispitanika.

Utvrđeno je da se »vjernici« i »ne–vjernici« statistički značajno razlikuju samo u odnosu na dimenziju (faktor) »antropocentrizam«, s time što su vjernici razmjerno skloniji »antropocentričkoj orijentaciji« nego »ne–vjernici«.

Iz empirijskih rezultata i statističke analize ne možemo neposredno zaključiti o utjecaju promjena socijalno-političkog ustroja društva na značajne razlike u mišljenjima ispitanika. Konstatirali smo promjene i skloni smo ih objašnjavati općenito promjenama prema čovjekovim »društvenim prirodnim odnosima« (tj. priroda-tehnika-čovjek), a koje dolaze iz dvaju izvora: (a) iz spoznaje o globalnim tendencijama stanja planeta i pojedinim velikim akcidentima (od kojih se također uči) i (b) od kritike takvog stanja – bilo od eksperata, uključujući i različite svjetske organizacije, bilo u javnosti od laika, uključujući i pripadnike različitih ekoloških grupacija.

Promjene odnosa prema vjeri mogu se razumjeti i prepoznati u modernizacijskim promjenama socijalno-političkog ustroja te odnosa države i javnosti prema crkvi i religiji. Crkva je nesporno postala, za razliku od položaja u prijašnjem sustavu, socijalni subjekt čiji javni istupi postaju respektabilni a imaju i političku težinu. Naravno, dio promjena treba objašnjavati osobnim vjerskim opredjeljenjem i slobodnim manifestiranjem vjerskog uvjerenja i djelovanja.

Liberaliziranje odnosa između crkve i države, vjere i društva, nije utjecalo na »uvjerene vjernike«, već na druge ispitivane kategorije. Povećanje postotka »vjernika«, kao proces, može se tumačiti s dva stajališta: kao »sukcesija« – postupni prijelaz od »protivnika vjere« preko »ne-vjernika« u »vjernike«, ili kao obraćenje i preobraćenje. Riječ je o smanjivanju ateizma i povećavanju teizma, samo je pitanje »brzine« prijelaza i, osobito, funkcije njihovih manifestnih oblika. Dimenzije tih promjena vidljive su u modernim sekulariziranim društvima.

Promjena socijalno-političkog ustroja ne donosi nekim automatizmom i promjene vrijednosnog sustava društva. On se mijenja znatno sporije i uglavnom pod utjecajem socijalnih, a manje političkih promjena. Zato smo manje skloni vjerovati da je na promjene utvrđene našom analizom djelovala promjena vrijednosti. Ako je i djelovao »promijenjeni« sustav vrijednosti, djelovao je samo preko nekih vrijednosti, i to ne značajno, ili je jednako djelovao na (mišljenja) percepciju »društvenog prirodnog stanja« i na »odnos prema vjeri«. Naime, odnos čovjeka prema tehnici, prirodi i društvu (čovjeku), nastao je u istoj kulturi u kojoj su ispitanici socijalizirani. Pretpostavljamo da u »uvjerenih vjernika« značajniji utjecaj ima vjerska socijalizacija (bilo preko obiteljskog, bilo preko vjeronaučnog odgoja), za koju se pokazalo da je »imuna« na ideološki i politički sustav i njegove promjene.

Značajnije prisutna antropocentrička orijentacija u »vjernika« (u oba istraživanja – 1988. i 1992.), vjerojatno potječe iz njihove religijske kulture i religioznog iskustva, iz odnosa čovjeka prema Bogu, a njihova identična mišljenja (nerazlikovanje) od »ne-vjernika« u percepciji uloge »tehničkog« u svijetu i »svijeta prirode«, vjerojatno iz razumijevanja i iskustva odnosa čovjeka prema svijetu. U kontekstu postavljene hipoteze o dva različita iskustva (odnos čovjeka prema Bogu i čovjeka prema svijetu) sadržan je ključni problem tih odnosa, a to je odnos čovjeka prema čovjeku. Ostaje pitanje jesu li ova iskustva uistinu toliko slična da niti jedno od njih nije bolja priprema čovjeka za osjetljivost raspoznavanja »znakova vremena« i suptilnost problematike sekulariziranog svijeta? Naši rezultati govore u prilog tezi o jednoj (istoj) kulturi, iako s dva različita izvora iskustava.

Relativno veća sklonost vjernika prihvaćanju antropocentrizma može se razumjeti sustavnim vjeronaučnim isticanjem čovjeka kao osobe, kao moralnog bića; biblijskim definiranjem čovjeka kao vrhovnog bića i gospodara svega živoga na zemlji; teološkim

shvaćanjem čovjeka kao Božje slike i inkarnacije; evanđeoskim porukama ljubavi prema čovjeku itd.

To što se »vjernici« značajno ne razlikuju od »ne-vjernika« u mišljenjima o čovjekovim »društvenim prirodnim odnosima« (priroda-tehnika-čovjek), vjerojatno proizlazi iz jednakog čovjekovog svjetovnog iskustva, po kojemu su svi ljudi, bez obzira jesu li ili nisu religiozni, u sličnom ili gotovo jednakom položaju u odnosu na njihovo »društveno prirodno stanje«, njegovu egzistencijalnu ugroženost ili otvorenu perspektivu.

LITERATURA:

- Adriaanse, A. (1993). **Environmental Policy Performance Indicators. A Study on the Development of Indicators for Environmental policy in the Netherlands.** Infoplan.
- Bell, D. (1976). **Die Zukunft der westlichen Welt. Kultur und Technologie im Widerstreit.** Frankfurt.
- Bolte, K. M. i Aschenbrenner, K. (1970). **Die gesellschaftliche Situation der Gegenwart.** Opladen.
- ... (1973). **Borba za život. Platforma za ekološku akciju.** Beograd: Komunist i Jugoslovenski savet za zaštitu i unapređenje čovekove okoline.
- Bruckmeier, K. (1994). **Strategien globaler Umweltpolitik.** Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Cifrić, I. (1989). **Socijalna ekologija.** Zagreb: Globus.
- Cifrić, I. (1990). Latentne dimenzije socijalnoekoloških koncepcija. **Sociologija**, 32(1-2):129-141.
- Cifrić, I. (1990a). **Ekološka adaptacija i socijalna pobuna.** Zagreb: Radničke novine.
- Cifrić, I. (1992). Čovjek između prirode i tehnike. **Revija za sociologiju**, 23(3-4):179-192.
- Cifrić, I. (1994). Antropocentrizam i naturalizam – uporišta modernog mišljenja. **Socijalna ekologija**, 3(2):123-147.
- Cifrić, I. (1994a). **Napredak i opstanak.** Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju filozofskog fakulteta.
- Čulig, B. (1991). Globalne ekološke orijentacije. **Revija za sociologiju**, 22(1-29):121-151.
- Diekmann, A. i Preisendorfer, P. (1992). Persönliches Umweltverhalten – Diskrepanzen zwischen Anspruch und Wirklichkeit. **Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie**, 44(2):226-251.
- Doktorov, B. Z. (1992). Ökologisches Bewusstsein in Russland und der ehemaligen Sowjetunion. U: Nissen, S. (1992), str. 63-82.
- FEN /ed/. (1995). **Towards Sustainable Europe.** Nottingham: Russell Press.
- Freeman, Ch. i Jahoda, M. (1980). **Budućnost svijeta.** Zagreb: Globus.
- Friedrichs, J. (1968). **Werte und sozialen Handeln.** Tübingen.
- Görg, Ch. /Hg./ (1994). **Gesellschaft im Übergang.** Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Hassenpflug, D. (1993). **Sozialökologie.** Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Hillmann, K.-H. (1981). **Umweltkrise und Wertwandel.** Frankfurt/Bern: Peter D. Lang.

- Huber, Đ. (1993). Obrazovanje u djelatnostima društava i inicijativnih grupa koje se bave zaštitom okoline – perspektive za Hrvatsku. **Socijalna ekologija**, 2(2):279–288.
- Inglehart, R. (1979). Wertwandel in den westlichen Gesellschaften: Politische Konsequenzen von materialistischen und postmaterialistischen Prioritäten. U: Klages, H., Kmiecik, P. (Hg), **Wertwandel und gesellschaftlicher Wandel**. Frankfurt: Campus.
- Inglehart, R. (1989). **Kultureller Umbruch. Wertwandel in der westlichen Welt**. Frankfurt/New York: Campus.
- Keating, M. (1993). **Program za promjenu**. Zagreb: Ministarstvo graditeljstva i zaštite okoliša.
- Kimbal, S. T. (1970). Individualismus und die Bildung von Werten. **Grupendynamik**, br. 4, str. 403–416
- Kösters, W. (1993). **Ökologische Zivilisierung**. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Markl, H. (1986). **Natur als Kulturaufgabe**. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Ministarstvo zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva (1991). **Pregled propisa iz oblasti zaštite okoliša značajnih za Republiku Hrvatsku**. Zagreb.
- Ministarstvo zaštite okoliša, prostornog uređenja i stambeno-komunalne djelatnosti (1992). **Nacionalni izvještaj o okolišu i razvoju**. Zagreb.
- Moltmann, J. (1987). **Gott in der Schöpfung. Ökologische Schöpfungslehre**. München: Kaiser.
- Moscovici, S. (1982). **Versuch über die menschliche Geschichte der Natur**. Frankfurt.
- Nissen, S./Hg./ (1992). **Modernisierung nach dem Sozialismus. Ökologische und ökonomische Probleme der Transformation**. Marburg: Metropolis Verlag.
- Oldemeyer, E. (1978). Zum Problem der Umwertung von Werten. In: Rophol, G. u.a., **Maßstäbe der Technikbewertung** (str. 11–63). Düsseldorf.
- Oštrić, Z. (1992). Ekološki pokreti u Jugoslaviji – građa za proučavanje razdoblja 1971–1991. **Socijalna ekologija**, 1(1):83–103.
- Parsons, T. (1971). Das Problem des Strukturwandels: eine theoretische Skizze. U: W. Zapf (Hg), **Theorien des sozialen Wandels** (3. Aufl.). Köln/Berlin, str. 35–54.
- Prelog, N. (1985). Suvremeni procesi u ekološkom pokretu. **Pogledi**, 5(2).
- Republički komitet za građevinarstvo, stambene i komunalne poslove i zaštitu čovjekove okoline (1987). **Izvještaj o kvaliteti okoline u SR Hrvatskoj**. Zagreb.
- Reusswig, F. (1994). Lebensstile und Ökologie. In: Görg, Ch. (1994), str. 218–238.
- Riesman, D. (1965). **Usamljena gomila**. Beograd: Nolit.
- Slocock, B. (1992). Umweltpolitik und politischer Wandel in Osteuropa. U: Nissen, S./Hg./ (1992), str. 25–61.
- Sherhorn, G. (1995). Pro- und post-materielle Werhaltungen in der Industriegesellschaft. U: Altner, G. u. a., **Jahrbuch Ökologie** (str. 186–198). München: C. H. Beck.
- Ustav SFRJ – Ustav SRH 1974**. Zagreb: Pregled.
- Ustav Republike Hrvatske 1991**. Zagreb: Narodne novine.
- Valković, M./ur./ (1991). **Sto godina katoličkog socijalnog nauka**. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- WCED. (1987). **Our Common Future**. Oxford.

RELATION BETWEEN SOCIOENVIRONMENTAL ORIENTATIONS AND RELIGIOUS BELIEF

Ivan Cifrić

Faculty of Philosophy, Zagreb

Summary

The results of two research projects (in 1988 and 1992) are being compared. The author analyzes an attitude of respondents toward (a) a complex "nature-technique-society", (b) toward religion and (c) compares a relation toward religion with opinions on the complex "nature-technique-society" and comes to following conclusions:

Between 1988 and 1992 a decrease of average acceptability of anthropocentric assertions turned up and an increase of susceptibility toward natural balance;

In 1988 and 1992, a percentage of "convinced congregations" (16%) has not changed nor of those "who are not sure if they are or they are not congregations" (8%). A percentage of respondents who "believe, but do not accept all that a religion and a church preach" has increased (from 24% to 41%) and a percentage of those who "do not believe" has decreased (from 51% to 34%);

In 1992, a relation between a personal attitude toward religion and opinion on the complex "nature-technique-society" has not changed.

Significant differences have been established between "congregations" and "non-congregations" concerning the opinions on the complex "nature-technique-society". "Congregations" accept more significantly the "anthropocentric" orientation and are more susceptible toward natural balance. The differences and the similarities are explained by the existence of different experiences - secular and religious.

Key words: religion, ecology, socioenvironmental orientations

BEZIEHUNG ZWISCHEN SOZIALÖKOLOGISCHE ORIENTIRUNGEN UND RELIGION

Ivan Cifrić

Philosophische Fakultät, Zagreb

Zusammenfassung

Hier werden die Ergebnisse von den zwei Forschungen (1988. und 1992.) in einem Vergleich eingestellt. Der Autor analysiert die Beziehung der Prüflinge zum a) Komplex "Natur - Technik - Gesellschaft", b) zur Religion, c) man vergleicht die Beziehung zur Religion mit dem Beziehung zum Komplex "Natur - Technik - Gesellschaft" damit kommt man zu folgenden Ergebnisse:

1. Zwischen 1988. und 1992. entstand eine Verminderung von den durchschnittlichen Annehmbarkeit der antropozentrischen Behauptungen und eine Steigerung der Empfindlichkeit der Prüflinge von Naturgleichgewicht.

2. In 1988. und in 1992. wurde das Prozent der "überzeugten Gläubigen" (16%) und dieser die "nicht bescheid wissen ob sie die Gläubigen sind" (8%) nicht verändert. Das Prozent von diesen die "glauben, aber die nicht in alles was Kirche und Religion predigen" wurde vergrößert (von 24% zu 41%), und das Prozent von diesen "die keine Gläubigen sind" wurde vermindert.

3. In 1992. wurde die Beziehung zwischen der persönlichen Stellung zur Religion und der Meinung über dem Komplex "Natur - Technik - Gesellschaft" nicht verändert.

4. Es ist bestätigt, das "die Gläubigen" mehr bedeutlich die "antropozentrische" Orientierungen annehmen, und dass sie mehr Sensibilität zu Natur haben. Die Unterschiede und Ähnlichkeiten zwischen "Gläubigen" und "Nicht-Gläubigen" wurden erklärt durch das Beständnis der weltlichen und religiöse Erfahrungen.

Grundausrücke: Religion, Ökologie, sozialökologische Orientierungen